

Rozprawa zdalna w postępowaniu przed sądami administracyjnymi a prawo do jawnego rozpoznania sprawy

KRZYKOWSKI, PRZEMYSŁAW; HRYMOWICZ, KAROLINA

PRZEMYSŁAW KRZYKOWSKI

przemyslaw.krzykowski@uwm.edu.pl

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Polonia

KAROLINA HRYMOWICZ

Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Olsztynie, Polonia

The Opole Studies in Administration and Law

Opole University Press, Polonia

ISSN: 1731-8297

ISSN-e: 2658-1922

Periodicity: Trimestral

vol. 20, no. 1, 2022

redakcja.osap@gmail.com

Received: 12 April 2022

Accepted: 17 May 2022

URL: <http://portal.amelica.org/amei/journal/463/4633633007/>

Abstract: The subject of this publication is an analysis of the currently applicable regulations of the Act of 2 March 2020, on special solutions related to the prevention, counteraction and combating of COVID-19, other infectious diseases and crisis situations caused by them (i.e. Journal of Laws of 2021, item 2095, as amended, hereinafter: the covid act) and an indication of their shortcomings in the context of implementation of the principle of open examination of administrative court cases. It follows from the overriding principles of administrative court proceedings that the trial should be open and the party should have the right to access the court, control the contested acts and actively participate in it. The right of the individual to a fair and public hearing of a case without undue delay, by a competent, independent and impartial court has a constitutional dimension. The purpose of the principle of openness is to motivate the court to scrupulously and diligently fulfill procedural obligations and to enable third parties to exercise civic control over the activities of the courts. The authors of the article try to answer the question whether the hearing located in administrative courts and its substitute form, which is a closed session, meet the constitutional standards of open proceedings. An invaluable asset for the party is their personal participation in the hearing and the possibility to freely present their position in the courtroom, directly before the court. This constitutes the exercise of the right to active participation in the procedure. The parties then have the opportunity to express their arguments, and this translates into a sense of treating them subjectively. The authors conclude that the legislator should explicitly define the formula for public access to remote hearing, or modify covid regulations in such a way that the court has the freedom to assess the situation permitting or not to conduct a hearing in the court building. Perhaps a greater range of options would allow for more appropriate solutions that would not violate the principle of open court proceedings and would not restrict the citizen's right to the court.

Keywords: administrative court proceedings, remote hearing, right to the court, public hearing of the case, the state of epidemic, technical conditions.

Streszczenie: Przedmiotem niniejszej publikacji jest analiza obecnie obowiązujących regulacji ustawy z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 2095 ze zm.) oraz wskazanie na ich niedostatki w kontekście realizacji zasady jawnego rozpatrywania spraw sądowoadministracyjnych. Z zasad naczelnych postępowania

sądowoadministracyjnego wynika, że proces powinien być jawny, a strona powinna mieć prawo dostępu do sądu, kontroli zaskarżonych aktów oraz czynnego w nim udziału. Prawo jednostki do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki, przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd, ma wymiar konstytucyjny. Celem zasady jawności jest motywowanie sądu do skrupulatnego i rzetelnego wypełniania obowiązków procesowych oraz umożliwianie osobom postronnym sprawowania obywatelskiej kontroli nad działalnością sądów. Autorzy w artykule próbują odpowiedzieć na pytanie, czy rozprawa odmiejszczona w sądach administracyjnych oraz zastępuje jej formą, jaką jest posiedzenie niejawne, spełnia konstytucyjne standardy jawności postępowania. Wartością nieocenioną dla strony jest jej osobisty udział w rozprawie i możliwość swobodnego zaprezentowania swojego stanowiska na sali rozpraw, bezpośrednio przed sądem. To stanowi realizację prawa do aktywnego udziału w postępowaniu. Strony mają wówczas możliwość wypowiedzenia swoich racji, a to przekłada się na poczucie podmiotowego ich traktowania. Autorzy w konstatacji wskazują, że ustawodawca powinien wprost określić formułę dostępu publiczności do rozprawy zdalnej, ewentualnie zmodyfikować covidowe regulacje w ten sposób, by sąd miał swobodę w ocenie sytuacji pozwalającej lub nie na przeprowadzenie rozprawy w budynku sądu. Być może większy wachlarz możliwości pozwoliłby na trafniejsze rozwiązania, które nie naruszałby zasady jawności postępowania sądowego i nie ograniczałyby obywatelowi prawa do sądu.

Słowa kluczowe: postępowanie sądowoadministracyjne, rozprawa zdalna, prawo do sądu, jawne rozpoznanie sprawy, stan epidemii, warunki techniczne.

1. Uwagi wprowadzające

Wraz z ogłoszeniem w 2020 r. na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii w związku z zakażeniami wirusem SARS-CoV-2 diametralnie zmieniła się otaczająca nas rzeczywistość. Przypomnieć należy, że w dniu 20 marca 2020 r. rozporządzeniem Ministra Zdrowia na obszarze Rzeczypospolitej został wprowadzony stan epidemii (Dz.U. z 2020 r. poz. 491) w miejsce ogłoszonego wcześniej stanu zagrożenia epidemicznego. W dniu 25 marca 2020 r. wprowadzono m.in. zakaz przemieszczania się, z wyjątkiem wykonywania czynności związanych z pracą zawodową, wolontariatem na rzecz przeciwdziałania skutkom COVID-19, czy zaspakajania niezbędnych potrzeb związanych z bieżącymi sprawami życia codziennego i sprawowania kultu religijnego (rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. z 2020 r. poz. 522). Covidowy paraliż nie ominął też wymiaru sprawiedliwości, w tym sądów administracyjnych.

Warto zauważyć, że na początku epidemii rozpoznawanie spraw w trybie niejawnym było wyjątkiem. Sądy administracyjne w tym trybie rozpoznawały tylko te sprawy, w których strony w sposób wyraźny się na to zgodziły. Reszta skarg czekała na rozpoznanie jawne. Niejawność obowiązkowa stała

się dopiero od 17 października 2020 r., po wydaniu w tej sprawie przez Prezesa Naczelnego Sądu Administracyjnego specjalnego Zarządzenia nr 39 z dnia 16 października 2020 r. w sprawie odwołania rozpraw oraz wdrożenia w NSA działań profilaktycznych służących przeciwdziałaniu potencjalnemu zagrożeniu zakażenia wirusem SARS-CoV-2, w związku z objęciem Miasta Stołecznego Warszawy obszarem czerwonym. Zgodnie z § 1 przywołanego Zarządzenia odwołano wszelkie rozprawy, kontynuując działalność orzeczniczą sądu w trybie rozpoznania spraw na posiedzeniach niejawnych (Zarządzenie nr 39, Rzewuski 2020). Postanowienia przedmiotowego Zarządzenia znalazły odpowiednie zastosowanie do wojewódzkich sądów administracyjnych, których siedziby znajdują się na terenie objętym wówczas obszarem czerwonym, o którym mowa w § 1 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 9 października 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii (Dz.U. poz. 1758 ze zm.).

Taki sposób procedowania spraw przez sądy administracyjne obu instancji spotkał się z falą krytyki, zwłaszcza ze strony profesjonalnych pełnomocników. W środkach masowego przekazu powszechnie podnoszono, że rozpatrywanie spraw przez sąd bez obecności stron nie powinno mieć miejsca, bo konstytucyjne prawo do sądu to nie tylko rozpoznanie sprawy, lecz także umożliwienie stronom uczestnictwa i przedstawienia argumentacji. Adwokaci i radcy prawni argumentowali, że w sprawach prostszych, mniej skomplikowanych, posiedzenie w trybie niejawnym nie powinno wpłynąć na rzetelność i wynik procesu sądowego. Jednakże w przypadku spraw skomplikowanych wywody pełnomocnika procesowego mogą być bezcenne. Wskazywano, że sposób przedstawienia argumentacji, podkreślenie istotnych elementów skargi, polemika z argumentacją strony przeciwnej w ustnym wystąpieniu przed sądami administracyjnymi są nieodzownymi elementami składającymi się na rzetelność procesu przed sądami administracyjnymi (Moczydłowska 2020).

Kilkadziesiąt organizacji pozarządowych, w tym Amnesty International Polska, Fundacja Instytut na rzecz Państwa Prawa, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Okręgowa Izba Radców Prawnych w Warszawie, wniosło w dniu 14 grudnia 2020 r. do Prezesa NSA apel o przeprowadzanie rozpraw online dla zagwarantowania realnego prawa stron do sądu. Wskazały, że dotychczasowa praktyka zdaje się naruszać przepisy „Tarczy Antykryzysowej”, gdyż żadne inne przepisy rangi ustawowej bądź konstytucyjnej nie uprawniają Naczelnego Sądu Administracyjnego do automatycznego odwołania wszystkich rozpraw oraz przekazania spraw do rozstrzygnięcia na posiedzenia niejawne. Podnoszono, że blankietowe pozbawienie strony i jej pełnomocnika możliwości czynnego udziału i uczestnictwa w rozprawie narusza także standardy międzynarodowe oraz gwarancje konstytucyjne, w tym prawo do sądu. W przywołanym apelu zwrócono uwagę, że niejednokrotnie sprawy rozpatrywane przez sądy administracyjne dotyczą bardzo istotnych kwestii związanych z podstawowymi prawami człowieka, takimi jak: prawo do życia, wolności od prześladowania i ryzyka doznania poważnej krzywdy, wolności od tortur, niehumanitarnego i niehumanitarnego traktowania, kwestii związanych z ryzykiem rozdzielenia z rodziną i/lub naruszeniem praw dziecka, prawem do pomocy społecznej, do wykonywania pracy lub pełnienia służby. Waga tych spraw, potencjalne skutki rozstrzygnięcia, często negatywne i nieodwracalne dla życia

skarżącego, wymagają takiego ukształtowania postępowania, aby skarżący mógł kompleksowo przedstawić wszystkie fakty i argumenty, które w jego ocenie przemawiają na jego rzecz. Pomimo że postępowanie sądowoadministracyjne w przeważającej mierze ma charakter pisemny, rozprawa odgrywa szczególną rolę w toku rozpatrywania sprawy. Prawo do zabrania głosu przed wydaniem wyroku daje nie tylko możliwość zaprezentowania końcowego stanowiska stron, ale również wyjaśnienia kwestii wątpliwych i niejasnych, w stanie zarówno faktycznym, jak i prawnym sprawy. Rozprawa pozwala także ustosunkować się do stanowiska i argumentacji strony przeciwnej. Pozbawienie strony możliwości uczestniczenia w rozprawie uniemożliwia zajęcie stanowiska wobec ewentualnie pojawiających się pytań ze strony składu sędziowskiego, co w sposób negatywny może przełożyć się na jakość orzecznictwa sądów administracyjnych (Apel do WSA i NSA 2020).

Po trzeciej fali pandemii i zniesieniu większości obostrzeń sądy administracyjne, w tym Naczelny Sąd Administracyjny, były gotowe na odmrożenie i powrót do orzekania stacjonarnego, oczywiście w reżimach sanitarnych. Tak się jednak nie stało. Te plany przekreślił jeden ruch ustawodawcy, który przy okazji kolejnej nowelizacji ustawy covidowej (art. 15zsz4 zmieniony przez art. 4 pkt 3 ustawy z dnia 28 maja 2021 r. Dz.U.2021, poz. 1090 zmieniającej nin. ustawę z dniem 3 lipca 2021 r.) wprowadził w art. 15zsz4 ust. 2 i 3 jednoznaczne regulacje prawne, z których wynika, że w okresie obowiązywania stanu zagrożenia epidemicznego albo stanu epidemii ogłoszonego z powodu COVID-19 oraz w ciągu roku od odwołania ostatniego z nich wojewódzkie sądy administracyjne oraz Naczelny Sąd Administracyjny przeprowadzają rozprawę przy użyciu urządzeń technicznych umożliwiających przeprowadzenie jej na odległość z jednoczesnym bezpośrednim przekazem obrazu i dźwięku. Ustawodawca podkreślił, że osoby uczestniczące w omawianej rozprawie nie muszą przebywać w budynku sądu oraz przyznał kompetencje Przewodniczącemu Wydziału, aby mógł zarządzić przeprowadzenie posiedzenia niejawnego, jeżeli uzna rozpoznanie sprawy za konieczne, a nie będzie można przeprowadzić jej na odległość z jednoczesnym bezpośrednim przekazem obrazu i dźwięku.

Od lipca 2021 r. posiedzenia niejawne rzeczywiście przestały być już dominującą formą orzekania w sądach administracyjnych. Nie oznacza to jednak, że skarżący mogą już wrócić na salę rozpraw. Podstawową formą załatwiania sporów obywateli z organami państwa jest tzw. rozprawa odmiejscowiona, czyli zdalna. W dużym uproszczeniu polega ona na tym, że skład orzekający rozstrzyga spór w sali sądowej wyposażonej w sprzęt do komunikowania się (kamery, ekrany, mikrofony), a strony postępowania uczestniczą w rozprawie na odległość za pośrednictwem Internetu. W aktualnym stanie prawnym i jeszcze rok po odwołaniu ostatniego ze stanów epidemicznych w sądach administracyjnych co do zasady nie będzie rozpraw stacjonarnych. Oznacza to, że na dłuższy czas obywatele, urzędnicy, ich pełnomocnicy, a także publiczność muszą pogodzić się z tym, że ich sprawy w sądach administracyjnych będą rozpoznawane bez ich fizycznej obecności w budynku sądu.

Rodzi się w tym miejscu zasadnicze pytanie, czy w 2022 roku, w sytuacji oficjalnego luzowania obostrzeń przez Ministerstwo Zdrowia, dalsze utrzymywanie ograniczeń w dostępie do sądów administracyjnych

wprowadzonych poprzez art. 15z§4 ust. 2 i 3 ustawy covidowej jest uzasadnione? Czy rozprawa odmiejszczona w sądach administracyjnych spełnia konstytucyjne standardy jawności postępowania? Czy prawna możliwość przeprowadzenia tradycyjnej rozprawy na miejscu, w sądzie, tylko w sprawach reparyacyjnych, na podstawie art. 15z§4 ust. 4 ustawy covidowej nie powinna zostać rozszerzona również na inne kategorie spraw?

Analiza obecnie obowiązujących regulacji prawnych dotyczących omawianej materii pozwala na postawienie tezy o niedostatku tych regulacji w kontekście realizacji zasady jawnego rozpatrywania spraw sadowoadministracyjnych. W świetle przedstawionych zagadnień problemowych zasadniczym celem artykułu jest ocena, czy rozprawa zdalna w sprawach sadowoadministracyjnych na obecnym etapie rozwoju pandemii COVID-19 nie stanowi nieuzasadnionego ograniczenia obywatelskiego prawa do jawnego rozpoznania sprawy.

2. Konstytucyjne prawo do jawnego rozpoznania sprawy jako zasadniczy element prawa jednostki do sądu

Zasada jawności postępowania ma wymiar konstytucyjny, a więc należy ją uznać za odnoszącą się do całego systemu prawa polskiego. Prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy to prawo jednostki, które jest wyrażone w art. 45 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.). Rozpatrzenie sprawy winno nastąpić bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd. Zasada jawności zawarta jest także w art. 6 Konwencji Rady Europy o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, sporządzonej w Rzymie 4 listopada 1950 r. (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284 ze zm.) i stanowi jedną z gwarancji bezstronności sędziego i należytego wymiaru sprawiedliwości. Prawo do jawnego rozpoznania sprawy gwarantuje art. 47 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej (Dz.U. UE. C. z 2007 r., nr 303, s. 1 ze zm.).

Jawność postępowania sądowego to najsilniej eksponowany element prawa do sądu. To zasada zagwarantowana nie tylko w Konstytucji RP, w aktach prawa międzynarodowego, ale i w przepisach proceduralnych dotyczących wszystkich postępowań toczących się przed sądami (tj. w k.p.c., k.p.k., p.p.s.a.). Zasada jawności służy zapewnieniu stronom postępowania niezbędnej wiedzy i pomocy w podejmowaniu decyzji procesowych. Jej celem jest m.in. motywowanie sędziego orzekającego w sprawie do skrupulatnego i rzetelnego wypełniania obowiązków procesowych oraz umożliwianie osobom postronnym sprawowanie obywatelskiej kontroli nad działalnością sądów oraz o jej wynikach. Skuteczna ochrona sądowa stanowi *conditio sine qua non* poczucia bezpieczeństwa prawnego człowieka, na straży którego stoją właśnie sądy (Sarnecki 2016).

Warto w tym miejscu podkreślić, że prawo do jawnego postępowania sądowego obejmuje uprawnienie do udziału w rozprawie/posiedzeniu, prawo wglądu do akt postępowania oraz prawo do zapoznania się z orzeczeniem. Kategoria jawności może być rozpatrywana w aspekcie jawności wewnętrznej, która odnosi się do stron postępowania, czyli gwarantuje wszystkim uczestnikom postępowania możliwość uczestniczenia w postępowaniu (udział w posiedzeniach sądu, prawo dostępu i wglądu do akt sprawy, prawo otrzymywania odpisów orzeczeń itd.) oraz o jawności zewnętrznej, która dotyczy publiczności,

czyli osób spoza grona uczestników postępowania, tzw. osób trzecich (Skrzydło 2013). Prawo do sądu to zasada konstytucyjna, która zobowiązuje organy władzy publicznej do takiego zorganizowania sądownictwa, by sądy były niezależne, bezstronne i niezawisłe. To prawo podmiotowe, które stanowi o uprawnieniach, jakie przysługują jednostce. Mowa tu o dostępie do sądu, odpowiedniej procedurze oraz wiążącym rozstrzygnięciu sprawy. Konstytucyjne prawo do sądu jest przede wszystkim prawem o charakterze gwarancyjnym, a jego zasadniczą funkcją jest ochrona innych praw i wolności jednostki (Lis- Staranowicz 2016: 240–241).

Zgodnie z art. 184 Konstytucji RP Naczelny Sąd Administracyjny oraz wojewódzkie sądy administracyjne sprawują kontrolę działalności administracji publicznej. Ten szeroki zakres kontroli znajduje uszczegółowienie w treści art. 3 ustawy z 30 sierpnia 2002 r. – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 329). To powtórzenie materii konstytucyjnej ma bardzo głęboki wymiar i sens aksjologiczny. Sąd administracyjny, który ma zadanie kontrolować organy administracji, jest swoistą gwarancją dla obywatela. Przed sądem administracyjnym bowiem rozpatrywane są spory między jednostką a samym państwem. Obywatel świadomy, że organ administracji publicznej rozstrzyga sprawę w sposób jednostronny i władczy, może mieć poczucie bezbronności i zwrócenie się do sądu stanowi dla niego gwarancję kontroli tego działania, zarówno przez strony postępowania, jak i przez opinię publiczną. Jawność gwarantuje sprawiedliwość postępowania, bezstronność sądu i niezawisłość sędziego. Poza tym zaspokaja społeczne poczucie sprawiedliwości poprzez umożliwienie obywatelom obserwacji przebiegu poszczególnych czynności procesowych i zapobieganie wydawaniu orzeczeń za tzw. zamkniętymi drzwiami (Sarnecki 2016). Z pewnością ważnym uzupełnieniem normy prawnej zawartej w art. 45 ust. 1 Konstytucji RP jest przepis art. 77 ust. 2 Konstytucji RP, który zakazuje wprost zamykania drogi sądowej jednostce dochodzącej naruszonych wolności i praw. Zakaz taki byłby sprzeczny z konstytucyjnym prawem obywatela do sądu, bowiem zgodnie z treścią art. 77 ust. 2 Konstytucji RP żadna ustawa nie może nikomu zamykać drogi sądowej do dochodzenia naruszonych wolności i praw (Skrzydło 2009: 389).

Należy zatem stwierdzić, że obowiązek realizacji prawa do jawnego postępowania spoczywa na sądach, które w większości przypadków same decydują o zakresie jawności procedury w danej sprawie. Sądy powinny interpretować przepisy w ten sposób, by jawność stanowiła zasadę, zaś niejawnosć była wyjątkiem wymagającym odpowiedniego uzasadnienia. Rozpoznanie sprawy powinno być sprawiedliwe, jawne i nieprzewlekłe (Tuleja 2019). Jawność postępowania zapewniona przepisem art. 6 ust. 1 EKPCz stanowi, że sprawa jednostki ma być rozpatrywana publicznie, a postępowanie przed sądem ma toczyć się jawnie, przy czym tak ujętego elementu prawa do sądu nie przekreśla możliwość procedowania niektórych kwestii na posiedzeniach bez udziału publiczności i prasy (Jasiński 2009: 77). Podkreślimy raz jeszcze, że elementem prawa do sądu jest jawność postępowania, która oznacza stworzenie dla publiczności dostępu do sali sądowej i obserwowania przebiegu rozprawy (Sarnecki 2016). Konstatując, każdy ma prawo do jawnego rozpoznania sprawy, a wyłączenie jawności może nastąpić tylko wyjątkowo.

3. Jawność postępowania w sprawach sądowoadministracyjnych

Prawo do postępowania sądowoadministracyjnego należy traktować jako publiczne prawo podmiotowe do poddania kontroli sądowej działań administracji. Prawo to jest zagwarantowane w Konstytucji RP. Uprawnienie to przysługuje każdemu obywatelowi. Z zasad naczelnych postępowania sądowoadministracyjnego wynika, że proces powinien być jawny, trwać bez zbędnych przerw i zahamowań, zaś strona powinna mieć prawo do czynnego w nim udziału, dostępu do sądu oraz kontroli zaskarżonych aktów (Kmieciak 2000: 198).

Konstytucyjna zasada jawności postępowania sądowego znajduje swoje odzwierciedlenie w art. 10 p.p.s.a. Z przywołanego przepisu wynika, że rozpoznawanie spraw w postępowaniu sądowoadministracyjnym odbywa się jawnie, chyba że przepis szczególny stanowi inaczej (Romańska 2016). W postępowaniu przed sądami administracyjnymi strony biorą czynny udział, a informatyzacja sądownictwa administracyjnego sprawiła, że pojawiły się olbrzymie możliwości do usprawnienia i podniesienia jego efektywności. Konsekwencją tego jest zwiększenie zaufania do wymiaru sprawiedliwości, głównie z uwagi na szeroką i prostą dostępność do informacji o charakterze ogólnym (Pietrasz 2020).

Zasada jawności postępowania realizowana jest m.in. poprzez dostęp do akt sprawy (art. 12a p.p.s.a.), czyli możliwość wglądu do tych akt, prawo wnoszenia pism procesowych (art. 45 p.p.s.a.), wniosków (art. 243–244 p.p.s.a.), czy też oświadczeń stron oraz otrzymywania z nich odpisów i wyciągów. Z dniem 31 maja 2019 r. weszły w życie przepisy informatyzujące postępowanie przed sądami administracyjnymi. Oznacza to przede wszystkim umożliwienie stronom postępowania wnoszenia do sądów administracyjnych pism procesowych w formie elektronicznej otrzymywania korespondencji sądowej w takiej formie, a także uzyskania dostępu do akt sądowych online.

Ważnym elementem omawianej zasady jest zagwarantowanie wszystkim uczestnikom postępowania możliwości brania czynnego udziału w posiedzeniach sądu. Niezachowanie jawności wewnętrznej postępowania jest poważnym naruszeniem prawa procesowego wobec braku możliwości obrony przez stronę swoich praw. Jeśli chodzi o osoby spoza grona uczestników postępowania, mogą one uczestniczyć w posiedzeniach jawnych w charakterze publiczności, co pozwala im zrozumieć motywy decyzji sędziowskiej, gwarantuje przejrzystość postępowania sądowego i pozwala ocenić prawidłowość zapadłych orzeczeń i toku postępowania.

Dla porządku w tym miejscu wskazać należy na art. 139 p.p.s.a., który stanowi o ważnym elemencie jawności, jakim jest publiczne ogłaszanie orzeczeń sądowych wydanych na rozprawie (wówczas publiczność przebywa w sali rozpraw) oraz na posiedzeniu niejawnym. Odpis sentencji wyroku wydanego na niejawnym posiedzeniu sądu, niezależnie od treści rozstrzygnięcia, udostępnia się publicznie w sekretariacie sądu przez okres czternastu dni (art. 139 § 5 p.p.s.a.). W takiej sytuacji, gdy wyrok został wydany na posiedzeniu niejawnym, a jego uzasadnienia nie sporządza się na piśmie z urzędu, sąd doręcza jego odpis, ze stosownym pouczeniem, stronom postępowania (art. 139 § 4 p.p.s.a.). Na szczególną uwagę zasługuje art. 140 § 2 p.p.s.a., który wskazuje, że stronie

pozbawionej wolności, działającej bez adwokata czy innego profesjonalnego pełnomocnika, sąd z urzędu doręcza odpis orzeczenia, w którym skargę oddalono, także w sytuacji wyroku zapadłego na rozprawie.

W piśmiennictwie naukowym podnosi się, że podjęte w sprawie czynności procesowe zmierzające do wydania rozstrzygnięcia winny odbywać się na oczach stron i ewentualnie publiczności. Postępowanie sądowoadministracyjne jest w pełni jawne dla jego uczestników, a ogólnie jawne jest tylko w odniesieniu do czynności dokonywanych na rozprawach i posiedzeniach jawnych (Romańska 2016). Zasada jawności postępowania realizowana jest również poprzez obowiązek zawiadomienia strony na piśmie o terminie wyznaczonego posiedzenia jawnego. Wyjątek stanowi sytuacja, kiedy nowy termin posiedzenia ogłoszony jest przez sąd podczas już trwającego, wówczas strony obecne na posiedzeniu sądu uznane są za zawiadomione o tym terminie. Stronie nieobecnej na posiedzeniu należy jednak doręczyć zawiadomienie o terminie następnego posiedzenia (art. 91 § 2 p.p.s.a.).

Ograniczenie zasady jawności dopuszczalne jest na podstawie przepisów szczególnych (Tarno 2011). Stosownie do treści art. 90 § 2 p.p.s.a. sąd może skierować sprawę na posiedzenie niejawne, jednak czynności procesowe w takim trybie mogą być podejmowane, gdy zezwala na to ustawa. Komentatorzy zwracają uwagę, że przepis art. 90 § 2 p.p.s.a. należy interpretować w sposób ścisły, gdyż możliwość rozstrzygania poszczególnych kwestii istotnych w sprawie, czy wydania orzeczenia merytorycznego na posiedzeniu niejawnym, jest formą ograniczenia zasady jawności postępowania. Dodatkowo wskazać należy, że wymieniony przepis umożliwia sądowi skierowanie sprawy na posiedzenie jawne i wyznaczenie rozprawy także wtedy, gdy sprawa podlega rozpoznaniu na posiedzeniu niejawnym. Zasada jawności postępowania sądowoadministracyjnego służy poddaniu tego postępowania kontroli społecznej, co w konsekwencji jest gwarantem bezstronności sędziego, a jednocześnie daje stronom postępowania poczucie komfortu i zaufania do sądu (Góra-Błaszczkowska 2021). Orzekanie przez sąd na posiedzeniu niejawnym w przypadkach nieprzewidzianych w ustawie może stanowić przesłankę do stwierdzenia nieważności postępowania – art. 271 pkt 2 p.p.s.a.

Przykładem przepisu szczególnego, o którym mowa w art. 90 § 2 p.p.s.a., jest art. 15zsz4 ust. 3 ustawy covidowej, zgodnie z którym Przewodniczący Wydziału może zarządzić przeprowadzenie posiedzenia niejawnego, jeżeli uzna rozpoznanie sprawy za konieczne, a przeprowadzenie wymaganej przez ustawę rozprawy mogłoby wywołać nadmierne zagrożenie dla zdrowia osób w niej uczestniczących i nie można przeprowadzić jej na odległość z jednoczesnym bezpośrednim przekazem obrazu i dźwięku (Rzetecka-Gil 2020). Na posiedzeniu niejawnym w tych sprawach sąd orzeka w składzie trzech sędziów. Ustawodawca w tym przepisie nie uzależnił możliwości rozpoznania sprawy na posiedzeniu niejawnym od uzyskania uprzedniej zgody strony (wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z 21 kwietnia 2021 r., II SA/Sz 934/20). Warto zwrócić uwagę na uchwałę Naczelnego Sądu Administracyjnego wydaną w trybie art. 15 § 1 pkt 2 oraz art. 264 § 1 i 2 p.p.s.a. w dniu 30.11.2020 r., sygn. II OPS 1/20, w której sąd wypowiedział się w kwestii dopuszczalności jej podjęcia na posiedzeniu niejawnym (art. 15zsz4 ust. 3 ustawy covidowej). W ocenie składu siedmiu sędziów Naczelnego Sądu Administracyjnego przepis

art. 15z§4 ust. 3 wymienionej ustawy należy traktować jako szczególny w rozumieniu art. 10 i art. 90 § 1 p.p.s.a. Naczelny Sąd Administracyjny dodał, że prawo do publicznej rozprawy nie ma charakteru absolutnego i może podlegać ograniczeniu, w tym także ze względu na treść art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, w którym jest mowa o ograniczeniach w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw, gdy jest to unormowane w ustawie oraz tylko wtedy, gdy jest to konieczne w demokratycznym państwie, m.in. dla ochrony zdrowia. Zatem nie ulega wątpliwości, że celem stosowania konstrukcji przewidzianych przepisami ustawy covidowej jest m.in. ochrona życia i zdrowia ludzkiego w związku z zapobieganiem i zwalczaniem zakażenia wirusem SARS-CoV-2. W wymienionej kwestii wypowiedział się Naczelny Sąd Administracyjny także w postanowieniu z 5 listopada 2020 r. sygn. akt II FSK 1745/18.

4. Warunki przeprowadzenia rozprawy zdalnej w obliczu stanu epidemii COVID-19 w sprawach sądowoadministracyjnych

W 2020 r. sądy administracyjne, podobnie jak pozostałe, stanęły w obliczu zmian podyktowanych stanem epidemii SARS-CoV-2. Przepis art. 15 z§4 ust. 2 ustawy covidowej stanowi, że „w okresie obowiązywania stanu zagrożenia epidemicznego albo stanu epidemii ogłoszonego z powodu COVID-19 oraz w ciągu roku od odwołania ostatniego z nich wojewódzkie sądy administracyjne oraz Naczelny Sąd Administracyjny przeprowadzają rozprawę przy użyciu urządzeń technicznych umożliwiających przeprowadzenie jej na odległość z jednoczesnym bezpośrednim przekazem obrazu i dźwięku, z tym że osoby w niej uczestniczące nie muszą przebywać w budynku sądu”.

W związku z przywołaną regulacją prawną prezesowie poszczególnych sądów administracyjnych wydali stosowne zarządzenia. Prezes Naczelnego Sądu Administracyjnego w zarządzeniu nr 21 z dnia 20.05.2021 r. zalecił przeprowadzanie rozpraw przy użyciu urządzeń technicznych, odpowiednio uwzględniając w tym zakresie kompetencje decyzyjne Przewodniczących Wydziałów (Zarządzenie nr 21). Prezes Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie wskazał w dniu 26.05.2021 r., że skierowanie sprawy do rozpoznania na rozprawie w budynku sądu jest dopuszczalne, jeżeli Przewodniczący Wydziału stwierdzi, że nie wywoła to nadmiernego zagrożenia dla zdrowia osób uczestniczących w rozprawie (Zarządzenie Prezesa WSA w Warszawie 2021). W Wojewódzkim Sądzie Administracyjnym w Łodzi kwestię organizacji rozpraw uregulowano Komunikatem o przeprowadzeniu rozprawy wyłącznie zdalnie (Komunikat 2021).

Przypomnijmy, że zasadą w postępowaniu sądowoadministracyjnym jest rozpoznawanie spraw na rozprawie (art. 90 § 1 p.p.s.a). Wartością nieocenioną dla strony jest jej osobisty udział w rozprawie i możliwość swobodnego zaprezentowania swojego stanowiska na sali rozpraw, bezpośrednio przed sądem. To stanowi realizację prawa do aktywnego udziału w postępowaniu. Strony mają wówczas możliwość wypowiedzenia swoich racji, a to przekłada się na poczucie podmiotowego ich traktowania. Trybunał Konstytucyjny wyrokiem z 11 czerwca 2002 r. sygn. SK 5/02 orzekł, że istotny element sprawiedliwej procedury sądowej stanowi prawo strony do osobistego udziału w czynnościach

procesowych. Ustawodawca może jednak ograniczyć udział stron w określonych czynnościach procesowych, a ograniczenia takie powinny zawsze posiadać odpowiednie uzasadnienie. Prawo do publicznej rozprawy nie ma charakteru absolutnego i może podlegać ograniczeniu – w tym także ze względu na treść art. 45 oraz art. 31 ust. 3 Konstytucji RP. Pamiętać należy, że celem ustawy antycovidowej jest ochrona życia i zdrowia ludzkiego, a z perspektywy prawa do procesu sądowego najistotniejsze w okolicznościach stanu epidemii jest zachowanie prawa do przedstawienia przez stronę stanowiska w sprawie, którego w istocie nie został przecież pozbawiony (Paduch 2022: 168).

Rozprawa zdalna winna być tylko wyjątkiem od zasady przeprowadzenia posiedzenia w siedzibie sądu, bowiem, jak stanowi art. 94 § 1 p.p.s.a., zasadą jest odbywanie posiedzeń sądowych w tym właśnie budynku. Zdalne posiedzenie jawne ma za zadanie jedynie usprawnić przebieg postępowania sądowoadministracyjnego, czy też najzwyczajniej go umożliwić, wypełniając przy tym zasadę jawności (Warecka 2021; Patryk i Rojek-Socha 2022). Godzi się zauważyć, że jawne posiedzenia sądów administracyjnych odbywają się obecnie w formie zdalnej, o ile wszystkie strony zgodnie oświadczą, że mają ku temu techniczne możliwości. W praktyce sądów Przewodniczący Wydziału zwraca się z zapytaniem do stron o wypowiedzenie się na temat posiadania możliwości technicznych niezbędnych do uczestniczenia w takim posiedzeniu. W przypadku odpowiedzi negatywnej choćby jednej ze stron sprawa taka nie może być rozpoznana na rozprawie i Przewodniczący, powołując się na przesłanki art. 15 zys⁴ ust. 3 ustawy covidowej, może zarządzić przeprowadzenie posiedzenia niejawnego. Stwierdzić należy, że regulacje te ograniczają możliwość uczestniczenia stron w posiedzeniu jawnym sądu.

Na uwagę zasługuje również okoliczność, że w aktualnym stanie prawnym udział publiczności w jawnych zdalnych posiedzeniach sądów administracyjnych nie jest uregulowany w jednolity sposób. Na stronie internetowej części sądów administracyjnych, np. Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Olsztynie, pojawił się czytelny komunikat na ten temat. Osoba zainteresowana składa do sądu – drogą elektroniczną – wniosek o udostępnienie jej danych niezbędnych do wzięcia udziału w konkretnym posiedzeniu sądu. Podkreślić jednak należy, że brakuje regulacji prawnych na poziomie ustawowym tej materii. Brak jednolitych reguł stwarza swoiste regionalizmy w stosowaniu prawa, a taka praktyka sądów administracyjnych nie służy realizacji zasady jawności postępowania. Na marginesie warto zauważyć, że w sądownictwie powszechnym kwestię udziału publiczności w jawnych posiedzeniach zdalnych uregulowano zarządzeniami prezesów. Osoba chcąc uczestniczyć w posiedzeniu zdalnym w charakterze publiczności musi uzyskać dane umożliwiające jej podłączenie się do systemu wideokonferencyjnego w trakcie trwania rozprawy. Podobnie jak w sądach administracyjnych, z uwagi na brak właściwych przepisów prawa porządkujących przedmiotową materię, można wskazać na różne sposoby tych regulacji. Przykładem może być Sąd Rejonowy dla Łodzi Śródmieścia w Łodzi, którego Prezes zarządził wprowadzenie tzw. elektronicznych kart wstępu (Gołaczyński i Dymitruk 2021).

5. Zakończenie

Przeprowadzone rozważania prowadzą do wniosku, że na obecnym etapie pandemii rozprawa zdalna wydaje się stanowić nieuzasadnione ograniczenie obywatelskiego prawa do jawnego rozpoznania sprawy w sądach administracyjnych. Oczywiście nie należy wykluczać ponownych obostrzeń czy pojawienia się kolejnej fali pandemii i w związku z tym najtrafniejszym rozwiązaniem byłoby uzupełnienie zapisów art. 15 zzs4 ustawy covidowej o dodatkowe regulacje. Zmiany mogłyby dotyczyć pojawienia się kilku alternatywnych rozwiązań dla rozpraw odbywających się w budynku sądu oraz dotyczących kwestii udziału w rozprawie osób trzecich.

Zauważyć należy, że ustawodawca niejednolicie unormował dostęp obywateli do sądów, zważywszy, że alternatywą dla rozprawy zdalnej w sądach administracyjnych jest wyłącznie posiedzenie niejawne, tzw. covidowe wyznaczane na podstawie art. 15 zzs4 ust. 3 przywołanej ustawy. W sądach powszechnych zaś alternatywą dla rozprawy zdalnej jest rozprawa przeprowadzona w budynku sądu, o ile nie wywoła ona nadmiernego zagrożenia dla zdrowia osób w niej uczestniczących (art. 15 zzs1 ust. 2), a dopiero później posiedzenie niejawne, o ile nie ma możliwości przeprowadzenia posiedzenia zdalnego, a rozprawa w budynku sądu nie jest konieczna (Koralewski 2021, Gromska-Szuster 2021).

Można przypuszczać, że ustawodawca, wprowadzając rozróżnienie pomiędzy sądami powszechnymi a sądami administracyjnymi, wziął pod uwagę okoliczność, iż w postępowaniu przed sądami administracyjnymi nie prowadzi się postępowania dowodowego. Stosownie do treści art. 106 § 3 i 4 p.p.s.a. podstawą orzekania przez sąd administracyjny jest materiał dowodowy, zgromadzony przez organ w toku postępowania administracyjnego, zawarty w aktach administracyjnych sprawy. Sąd bierze również pod uwagę dowody uzupełniające z dokumentów, przeprowadzone w postępowaniu sądowoadministracyjnym oraz niewymagające dowodu fakty powszechnie znane. Warto podkreślić, że materiał dowodowy zebrany przez sąd nie służy ustalaniu stanu faktycznego sprawy, ale jedynie weryfikacji kompletności materiału dowodowego zgromadzonego w aktach administracyjnych sprawy oraz prawidłowości opartych na nich ustaleń organu w zakresie stanu faktycznego (Bińczyk i Kopacz 2013: 125).

Wydaje się, że argumentacja sądów prezentowana w uzasadnieniach wydawanych orzeczeń w zakresie wyjaśniania powodów kierowania spraw sądowoadministracyjnych do rozpoznania na posiedzenia niejawne jest niewyczerpująca. Zarazem jednak ustawodawca nie zaopatrzył Przewodniczących Wydziałów w instrumenty prawne pozwalające na kierowanie spraw do rozpoznania na rozprawie w budynku sądu, tak jak ma to miejsce w przypadku sądów powszechnych.

Formułując wnioski *de lege ferenda* należy postulować, aby ustawodawca rozważył zastosowanie w postępowaniu sądowoadministracyjnym rozwiązań prawnych obowiązujących w sądach powszechnych (art. 15 zzs1 ust. 1 pkt 2 ustawy covidowej), w których obywatel ma prawo uczestniczenia w posiedzeniach sądu przy zachowaniu odpowiednich zasad reżimu sanitarnego. W sądownictwie powszechnym rekomendowane jest prowadzenie rozpraw

zdalnych, wyznaczanie większej liczby posiedzeń mediacyjnych itd., jednak standardem są odbywające się rozprawy, w których udział publiczności jest ograniczony jedynie poprzez metraż pomieszczeń sądowych (Biała 2021, Litowski 2022). Skoro sądy administracyjne również posiadają zaplecze sanitarne, zabezpieczające udział stron w posiedzeniach podczas epidemii COVID-19, to może warto byłoby wrócić do formy rozprawy odbywającej się w budynku sądu. Ewentualnym wyjściem w sytuacji większego zagrożenia mogłoby być wówczas dodatkowe pomieszczenie w budynku sądu, wyposażone w odpowiednie urządzenia techniczne umożliwiające komunikowanie się stron postępowania w nim przebywających za pomocą łącza internetowego z salą rozpraw. W obu przypadkach również publiczność mogłaby uczestniczyć w takich posiedzeniach przy zachowaniu odpowiednich zasad bezpieczeństwa.

Zdaniem autorów niniejszego opracowania ustawodawca powinien wprost określić formułę rozprawy zdalnej, uwzględniającą możliwość dostępu wszystkich obywateli do każdego posiedzenia jawnego (link do rozprawy dostępny na stronie internetowej sądu). Takie rozwiązanie nie naruszałoby zasady jawności postępowania sądowego i nie ograniczałoby obywateli prawa do sądu. Ważnym argumentem przemawiającym za publicznym udostępnianiem linków do posiedzeń jest w rzeczywistości niewielka liczba tych posiedzeń. Okazuje się bowiem, że zgodne oświadczenie stron o możliwościach technicznych do udziału w rozprawach jest rzadkością, mimo, jak mogłoby się wydawać, stosunkowo szerokiego dostępu społeczeństwa do informatycznej infrastruktury. Publiczne umożliwienie dostępu do jawnych posiedzeń sądowych ułatwiłoby także w znacznym stopniu pracę sądów. Wyznaczone w Konstytucji RP standardy prawa do sądu są dla jednostki niezwykle ważne w kwestii oceny możliwości prawnej ochrony, do której podstawę daje jej jawne rozpatrzenie sprawy (Adamiak 2012).

W obliczu zmienionej, epidemicznej rzeczywistości możliwość prowadzenia rozpraw zdalnych wydawała się nie do przecenienia (Patrik 2021). Informatyzacja sądownictwa administracyjnego zapoczątkowana ustawą z 17 lutego 2005 r. o informatyzacji podmiotów realizujących zadania publiczne (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 2070 ze zm.) miała za zadanie usprawnić postępowanie sądowe. Dla wielu obywateli zaskoczeniem okazały się jednak ograniczenia, najczęściej natury technicznej, które nie pozwalają w pełnym zakresie wykorzystywać cyfrowych technologii. Brak możliwości technicznych, a mianowicie użycia urządzeń umożliwiających przeprowadzenie rozprawy na odległość z jednoczesnym bezpośrednim przekazem obrazu i dźwięku, stanowi olbrzymie ograniczenie i pozbawia stronę prawa do sądu. Z danych Głównego Urzędu Statystycznego i jego raportu zatytułowanego Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2021 r. wynika, że osoby w wieku 16–74 lat stanowią zaledwie około 50 procent odsetka osób korzystających z usług administracji publicznej przez Internet (GUS 2021). Okazuje się, że miliony obywateli w Polsce nie korzysta z cyfrowych technologii i tym samym są oni wykluczeni cyfrowo, a nawet społecznie (Krzykowski 2019: 166, Skorupka 2020).

Warto w tym miejscu przywołać wytyczne, jakie sformułował Komitet Praw Człowieka, w których podkreślono, że aby zrealizować obowiązek publicznego rozpoznania sprawy system wymiaru sprawiedliwości powinien być skonstruowany tak, aby w praktyce możliwe było publiczne poinformowanie o

czasie i miejscu rozprawy oraz zapewnienie adekwatnej przestrzeni dla obecności osób zainteresowanych (Szwed 2021: 54). Właściwy przebieg procesu sądowego winien być sprawiedliwy, praworządny, rzetelny i uczciwy.

Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.

Konwencja Rady Europy o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie 4 listopada 1950 r. zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2. Dz.U. z 1993 r., Nr 61, poz. 284 ze zm.

Karta praw podstawowych Unii Europejskiej. Dz.U. UE. C. z 2007 r., Nr 303, s. 1 ze zm.

Ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 r. – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi. Dz.U. z 2022 r., poz. 329, tekst jednolity.

Ustawa z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne. Dz.U. z 2021 r., poz. 2070 ze zm., tekst jednolity.

Ustawa z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych. Dz.U. z 2021 r., poz. 2095 ze zm., tekst jednolity.

Ustawa z dnia 28 maja 2021 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw. Dz.U. poz. 1090.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii. Dz.U. poz. 491 ze zm.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii. Dz.U. poz. 522.

Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 9 października 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii. Dz.U. poz. 1758 ze zm.

Orzecznictwo

Wyrok TK z dnia 11 czerwca 2002 r., SK 5/02. OTK-A 2002/4/41.

Uchwała NSA z dnia 30 listopada 2020 r., II OPS 1/20. ONSAiWSA 2021/2/20.

Wyrok WSA w Szczecinie z dnia 21 kwietnia 2021 r., II SA/Sz 934/20. Dostęp: 23.03.2022. CBOSA.

Postanowienie NSA z dnia 5 listopada 2020 r., II FSK 1745/18. Dostęp: 10.02.2022. CBOSA.

Opracowania

Adamiak, Barbara. 2012. Rozpoznanie sprawy sądowoadministracyjnej. Rozprawa. W: *Metodyka pracy sędziego w sprawach administracyjnych*, (red.) Barbara Adamiak, Janusz Borkowski. Warszawa: Wolters Kluwer, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 10.01.2022.

Biała, Monika. 2021. Rozprawy zdalne w postępowaniu cywilnym, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 13.05.2022.

- Bińczyk, Agnieszka, Marta Kopacz. 2013. O znaczeniu akt sprawy dla wyniku sądowoadministracyjnej kontroli działalności administracji publicznej. *Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego* (3): 125–137.
- Gołaczyński, Jacek, Maria Dymitruk. 2021. Rozprawa zdalna i doręczenia elektroniczne w dobie pandemii COVID-19 po wejściu w życie nowelizacji z 28.5.2021 r., *Monitor Prawniczy* 13, Warszawa: C.H. Beck, wydanie elektroniczne: LEGALIS. Dostęp: 22.03.2022.
- Góra-Błaszczkowska, Agnieszka. 2021. Udostępnianie akt. W: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom III. Art. 506–729*, (red.) Tadeusz Wiśniewski. Warszawa: Wolters Kluwer, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 22.03.2022.
- Gromska-Szuster, Irena. 2021. Rozpoznanie sprawy na posiedzeniu niejawnym. W: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom I. Art. 1–366*, (red.) Tadeusz Wiśniewski. Warszawa: Wolters Kluwer, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 22.03.2022.
- Jasiński, Wojciech. 2009. Jawność zewnętrzna posiedzeń sądowych w polskim procesie karnym. *Państwo i Prawo* (9): 76–77.
- Kmiecik, Zbigniew. 2000. *Ogólne zasady prawa i postępowania administracyjnego*. Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN.
- Koralewski, Michał. 2021. Zmiany w postępowaniach sądowych w związku z epidemią COVID-19, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 13.05.2022.
- Krzykowski, Przemysław. 2019. Informatyzacja postępowania przed sądami administracyjnymi – refleksje na temat nowelizacji z 12 kwietnia 2019 r. (Dz.U. 2019, poz. 934). *Studia Prawnoustrojowe* (46): 165–166.
- Lis-Staranowicz, Dorota. 2016. Konstytucyjne środki ochrony wolności i praw. W: *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, (red.) Marek Chmaj, 239–269. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Litowski, Jakub. 2022. Zakres zmian art. 15^{zzs1} ustawy z 2.03.2020 r. – uwagi na tle stanu prawnego obowiązującego od 3.07.2021 r. *Monitor Prawniczy* (2). Warszawa: C.H. Beck, wydanie elektroniczne: LEGALIS. Dostęp: 22.03.2022.
- Paduch, Andrzej. 2022. Skierowanie sprawy sądowoadministracyjnej na posiedzenie niejawne na podstawie przepisów ustawy antycovidowej a prawo do jawnego procesu. Glosa do wyroku NSA z dnia 26.04.2021 r., I OSK 2870/20, *Orzecznictwo Sądów Polskich* (1): 11–24.
- Pietrasz, Piotr. 2020. Informatyzacja polskiego postępowania przed sądami administracyjnymi a jego zasady ogólne: Czynniki wpływające na potrzebę informatyzacji postępowania przed sądami administracyjnymi. Warszawa: Wolters Kluwer, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 21.12.2021.
- Romańska, Marta. 2016. Komentarz do art. 10. W: *Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi. Komentarz*, (red.) Tadeusz Woś. Warszawa: Wolters Kluwer, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 10.01.2022.
- Rzetecka-Gil, Agnieszka. 2020. Dopuszczalność posiedzeń niejawnych celem podejmowania uchwał przez NSA (w trybie art. 269 ustawy – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi) w czasach pandemii COVID-19. Glosa do uchwały NSA z dnia 30.11.2020 r., II OPS 6/19. Warszawa: Wolters Kluwer, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 13.05.2022.
- Rzewuski, Maciej. 2020. Wyrokowanie na posiedzeniach niejawnych według Tarczy 3.0. Warszawa: Wolters Kluwer, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 10.01.2022.

- Sarnecki, Paweł. 2016. Komentarz do art. 45. W: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom II, wyd. II, (red.) Lech Garlicki, Marek Zubik. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, wydanie elektroniczne LEX. Dostęp: 19.12.2021.
- Skorupka, Agnieszka. 2020. E-rozprawa i zmiany w sposobie procedowania w tarczy 3.0. Warszawa: Wolters Kluwer, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 13.05.2022.
- Skrzydło, Wiesław. 2013. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Warszawa: Wolters Kluwer, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 13.05.2022.
- Szwed, Marcin. 2021. Gwarancje ochrony prawa do rzetelnego postępowania sądowego w systemie Organizacji Narodów Zjednoczonych. W: Nowe technologie, nowa sprawiedliwość, nowe pytania, (red.) Piotr Kładoczny, Katarzyna Wiśniewska, 51–62. Warszawa: Helsińska Fundacja Praw Człowieka.
- Tarno, Jan Paweł. 2011. Komentarz do art. 10. W: Prawo o postępowaniu przez sądami administracyjnymi. Komentarz, (red.) Jan Paweł Tarno. Warszawa: Lexis Nexis, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 10.01.2022.
- Tuleja, Piotr. 2019. Komentarz do art. 45. W: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, 2. Wydanie, (red.) Piotr Czarny, Monika Florczak-Wątor, Bogumił Naleziński, Piotr Radzewicz, Piotr Tuleja. Warszawa: Wolters Kluwer, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 9.12.2021.
- Warecka, Katarzyna. 2021. Rozprawa on-line a prawo do rzetelnego procesu. Omówienie wyroku ETPC z dnia 2 grudnia 2021 r., 36516/19 (Jallow). Warszawa: Wolters Kluwer, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 22.03.2022.

Inne

- Apel do WSA i NSA ws. umożliwienia prowadzenia rozpraw z wykorzystaniem środków komunikacji zdalnej. 2020. Okręgowa Izba Radców Prawnych w Warszawie. Dostęp: 18.03.2022. https://www.oirpwarszawa.pl/wp-content/uploads/2020/12/list-do-nsa_posiedzenia-1.pdf
- Informacje ogólne dotyczące rozpraw jawnych w WSA w Warszawie, Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie. Dostęp: 10.04.2022. <https://bip.warszawa.wsa.gov.pl/1099/1022/informacje-ogolne-dotyczace-rozpraw-jawnych.html>
- Komunikat dotyczący organizacji rozpraw w Wojewódzkim Sądzie Administracyjnym w Łodzi. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Łodzi. Dostęp: 10.04.2022. <http://lodz.wsa.gov.pl/259/122/komunikat-dotyczacy-organizacji-rozpraw-w-wojewodzkiem-sadzie-administracyjnym-w-lodzi.html>
- Moczydłowska, Wiesława. 2020. NSA w trybie niejawnym, szybciej, ale bez ostatniego słowa pełnomocnika. Dostęp: 18.03.2022. <https://www.prawo.pl/podatki/rozpatrywanie-spraw-podatkowych-w-trybie-niejawnymw-czasie,503914.html>
- Patryk, Aleksandra. 2021. Na zdalną z togą, bez papierosa i kawy – savoir vivre w dobie nowoczesnych rozpraw. Dostęp: 17.03.2022. <https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/savoir-vivre-na-e-rozprawie,512372.html>
- Patryk, Aleksandra; Rojek-Socha, Patrycja. 2022. W sądach coraz więcej e-rozpraw. I wciąż pytania o prawa stron. Dostęp: 23.03.2022. <https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/rozprawy-zdalne-statystyki-za-2020-2021-istyczen-2022-r,513546.html>
- Szczególne rozwiązania organizacyjne związane ze stanem epidemii w Naczelnym Sądzie Administracyjnym. Naczelny Sąd Administracyjny. Dostęp:

10.01.2022. <https://www.nsa.gov.pl/szczegolne-rozwiazania-organizacyjne-zwiazane-ze-stanem-epidemii.php>.

Zarządzenie nr 39 Prezesa Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 16 października 2020 r. w sprawie odwołania rozpraw oraz wdrożenia w Naczelnym Sądzie Administracyjnym działań profilaktycznych służących przeciwdziałaniu potencjalnemu zagrożeniu zakażenia wirusem SARS-CoV-2 w związku z objęciem Miasta Stołecznego Warszawy obszarem czerwonym, 2020. Naczelny Sąd Administracyjny. Dostęp: 10.02.2022. <https://www.nsa.gov.pl/zarzadzenia-prezesa-nsa.php>

Zarządzenie nr 12 Prezesa Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 26 maja 2021 roku w sprawie organizacji pracy Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie oraz działań profilaktycznych służących przeciwdziałaniu potencjalnemu zagrożeniu zakażeniem wirusem SARS-CoV-2. 2021. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie. Dostęp: 10.02.2022. <https://bip.warszawa.wsa.gov.pl/download/attachment/3646/zarzadzenie-nr-12-prezesawsa-w-warszawie.pdf>

GUS, Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2021 r. 2021. Główny Urząd Statystyczny. Dostęp: 10.02.2022. https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5497/2/11/1/spoleczenstwo_informacyjne_w_polsce_w_2021_r.pdf